Mustafa Canpolat Armağanı
A. Ata, M. Ölmez, Ankara 2003: 195-204

Eski Türkçede 'Ölçü'

A. Melek Özyetgin
(Ankara)

"Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme" anlamındaki "ölçü" kavramını, bu bildiride, Eski Türkçe metinlerin tanıklığında mesafe, uzunluk, ağırlık kategorileri için, ölçme usûlleri ve bununla ilgili terimler temelinde ele almaya çalışacağız. Özellikle konunun incelenmesinde hareket noktamız olan terimler dışında, idrak semantiği açısından, Eski Türklerin ölçü kategorisindeki düşünme ve somutlaştırma şekilleri, mesafe, uzunluk ve ağırlığın doğadaki nesnelerden yararlanılarak nasıl ifade edildiği, öte yandan çeşitli siyasî ve sosyal sebeplerle temasta bulundukları yabancı kültürlerle bu konudaki etkileşim ve ödünçlemeleri de çalışmamızın inceleme alanı içinde yer almaktadır.

Sunacağım bildiri, konu külliyatını Eski Türkçe eserlerin oluşturduğu dil alanında, yukarıda sınırlarını çizdiğimiz çerçevede, hazırlamakta olduğum kapsamlı çalışmama bir giriş ve tanıtma niteliği taşımaktadır.

İslâm çevresine girilmesiyle birlikte Türklerde ölçü sistemi, bütünüyle Arap sistemine göre, gelenekten gelen yerli unsurları da içine alarak yeniden düzenlenmiş ve şekillendirilmiştir. Konuyla ilgili olarak Walter Hinz'in Leiden'de 1955 yılında yayımladığı *Islamische Masse und Gewichte Umgerechnet ins metrische System* adlı eseri İslâmî ölçü sistemi için el kitabı niteliğinde, önemli bir çalışmadır. Orta dönemde Türk devletlerindeki, İslâm menşeli bu metrik sistem üzerine A. Davidoviç'in 1970 yılında yayımladığı *Materialı po Metrologii Srednevekovoi Srednei Azii* adlı müstakil bir çalışması bulunmaktadır. Ayrıca Halil İnalcık'ın, İslâmî esastaki Osmanlı metrik sistemini bütün yönleriyle ortaya koyan, *Turcica* dergisinin 15. cildinde, 1983 yılında yayımladığı "Introduction to Ottoman Metrology" adlı önemli çalışmasını da burada zikretmek gerekir.

Genel olarak ölçü ile ilgili birimlerin bölgeden bölgeye değişen metrik değerleri ve kullanım açısından gösterdiği farklılıklar, konunun her Türk devri için, metinlere dayalı olarak tarihî-filolojik açıdan incelenmesi gerektiğini kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır.

İslâm öncesi Eski Türk ölçü sistemini gerek terminoloji gerekse fonksiyonel kullanım açısından ele alan makale kapsamındaki birkaç çalışma dışında ayrıntılı bir inceleme şimdiye kadar yapılmamıştır. Doğrudan bu alana yönelik yapılmış ilk çalışma olarak N. Yamada'nın 1971 yılında *Studia Turcica*'da yayımlanan "Four notes on several names for weights and measures in Uighur Documents" adlı makalesini belirtmek gerekir. Bu çalışmada N. Yamada Uygur sivil belgelerinde geçen *şıg, küri, tämbin, kap, iki bag, täng, batman, şing* ve *kaw* ölçü terimlerini metinlere dayalı olarak fonksiyonel açıdan incelemiştir. A. von Gabain, *Das Leben im Uigurischem Königreich von Qočo (850-1250)*, (Wiesbaden 1973) adlı çalışmasında Turfan (Koço) Uygurlarının kullandığı ölçü birimlerinin listesini vermiştir[1]. S. Raschmann tarafından 1995 yılında yayımlanan *Baumwolle im türkischen Zentralasien*, (Wiesbaden 1995) adlı çalışmada ise, eski Uygur sivil belgelerinde özellikle *böz* "pamuklu kumaş" için kullanılan uzunluk ölçü birimlerine müstakil bir bölüm ayrılmıştır (1995: 40-48). Raschmann bu çalışmasında Uygurlarda kumaş için kullanılan ölçü birimlerinden *bag ~ baglıg, çıg, inlig, kölük, karı, kulaç, sıngar, kat, yitiz, bir şong* terimlerini ana hatlarıyla incelemiştir.

Sosyal yaşamda bir şeyin uzunluğunun, büyüklüğünün ve ağırlığının mukayesesi için ölçü birimlerine ihtiyaç vardır. Belirli birimler ile yapılan kıyaslama neticesinde ölçü kavramının gerekleri yerine getirilir. Ölçünün algılanmasında ve somutlaştırılmasında başlangıçta antropometrik sistem esas alınmıştır. Evrensel bir yaklaşım olarak değerlendirebileceğimiz bu ölçülendirmede, insanın, vücudunda ve çevresinde gözlemlediği doğal ve yerel birtakım mukayese ve ölçek araçlarına başvurduğu ve onları kullandığı görülür. Örneğin mesafe için uzunluk ve genişlik ölçümünde parmak, karış, ayak, adım; kütle ve ağırlık ölçümünde avuç, parmak ucu, tutam, yudum gibi birimler bu türden kullanımlar olarak sayılabilir. Ölçü için kullanılan birimler, kimi zaman kullanıldığı toplumun veya ülkenin kendine has resmî ölçü birimleri hâline gelebilir ve sistemler uluslar arası ilişkilerde, özellikle ticaret yapan uluslar arasında müşterek kullanılan ölçü sistemleri olarak toplumdan topluma geçebilir. Meseleye Eski Türkler açısından baktığımızda, dilin aslî unsurlarından yararlanılarak ortaya konan antropometrik ölçülendirme yanında, özellikle geç Eski Türkçe metinlerde ölçü sisteminde büyük ölçüde Çin tesiri dikkati çeker. Uygur sahasında ölçülendirmede Türkçe terimler yanında birçok Çince terimin de kullanıldığı görülür.

1 A. von Gabain'nin listesinde sıvılar için: *şık, küri, şing, kap, tänbin, batır, küp, tingçan, kanglı*; uzunluk için *karı*; yüzey ölçüleri için *şık, küri*, ağırlık ölçüleri için *stir ~ satır, bakır, batman, täng*, sayısal (adet) ölçüler için ise *bag* ve *lug* terimleri verilmiştir.

Her ulusun veya belirli bir bölgenin kendine özgü bir ölçü sistemi ve birimleri olmuştur. Özellikle yoğun ticaretin getirdiği uluslararası temaslar her alanda ortak ölçü birimlerini kullanma ve ölçülerde standartlaşma zorunluluğunu doğurmuştur. Çinlilerle uzun süre siyasî ve ekonomik alanda önemli ilişkiler içinde olan Türklerin, özellikle yoğun ticarî faaliyetleri nedeniyle, Çinlilerle, ortak pazar anlayışının gereği olarak, ölçü konusunda standartlaşmaya gittiği, büyük oranda Çince ölçü terminolojisini tercih ettiği görülür. Kendine ait köklü bir devlet, örf ve hukuk düzeni olan ve yerleşik hayata geçerek bu düzeni sağlamlaştıran Türkler, şehirlerini büyük ölçüde Çin ile Batı Türkistan arasında geçen ticaret yolları üzerine kurmuşlardı. Çin'de özellikle Tang ve Sung sülâlesi döneminde Çinliler ile Türkler arasında mal mübadelesine dayanan at ve ipek ticareti büyük bir potansiyel oluşturuyordu. Aynı şekilde Türklerin İranlılar ve Sogdlular ile de ticarî faaliyetleri bulunuyordu (İzgi 1987: 31-32). Tarihî kaynaklar bize Çinlilerle olan ticaretin Hun devrinden itibaren yoğun bir şekilde yürütüldüğünü ve bu dönemden itibaren Türklerin Uzak Doğu, Orta Asya ve Ön Asya'daki önemli ticaret yolları üzerinde hâkim olduğunu gösterir. Köktürkler döneminde de Çin başta olmak üzere İran, Bizans ve Hint gibi dört farklı kültür alanı ile önemli ticarî ilişkiler yürütülüyordu (Atan 1990: 26-27).

Gerek Köktürk gerekse Uygur döneminde Çin ile olan yoğun ticaret, Eski Türk ölçü sistemini, özellikle Uygur sahasında büyük ölçüde Çin tesiri altında şekillendirmiştir. Yine İranla ve Sogd tüccarlarla olan ticarî ilişkilerin de ölçü terminolojisine yansıdığı dikkati çeker. Bunun yanında geleneksel kullanımdaki mevcut Türkçe terimler de bu metrik sistem içinde yerini almıştır.

Eski Türk ölçü sistemiyle ilgili en geniş malzemeyi, Türk Buddhist çevresine ait külliyat içinde buluyoruz. Bu çerçevede sosyal, ekonomik ve günlük hayata dair olan sivil belgeler, ölçü terimleri açısından son derece zengin kaynaklardır. Türkçe metinlerde geçen ölçü birimlerinin genel hatlarını aşağıdaki şekilde çizmek mümkündür:

Ağırlık için ölçü birimleri: Sıvılar için, özellikle metinlerinde şarap anlamındaki *bor, süçüg* için en yaygın kullanılan ölçü birimi Çince kökenli *tämbin ~ tänbin*'dir (ED 5032b). Ayrıca Farsça kökenli *küp* kelimesi, Türkçe *kap* (ED 578b, TMEN 1364) kelimesi de şarap için ölçü birimi olarak kullanılmaktadır. Adı geçen birimlerin hacimsel değerleri arasında denklikler kurulabilmektedir. Örneğin 30 *tämbin*'in = 1 *kap*'a denk geldiği metinlerde geçen kullanımlarından anlaşılmaktadır. Bunun yanında belgelerde Sogd kökenli ağırlık ölçü birimi olarak *batır* (ED 307a-b) ve *batman*'ın (ED 305b-306a) seyrek de olsa, *bor* "şarap" için ölçü birimi olarak kullanıldığı görülür. Sivil belgelerde "keçi sütü" için yine Çince kökenli *şing* (ED 868a, TMEN 1317) geçmektedir. Ay-

rıca "sıvı yağ" için Çince *tingçan* (ED 516b) da ölçü birimi olarak belgelerde kullanılmıştır.

Katı cisimler için kullanılan ağırlık ölçü birimlerinin başında *tarıg, urug, ür ~ üyür ~ yür, künçit, arpa ~ abra* gibi tahıl ürünleri için kullanılan, Çinçe kökenli *şıg ~ şık* (ED 867b) gelmektedir. Bunun dışında köken olarak Clauson'un ED'de Toharcaya bağladığı *küri* (ED 737a) birimi de *şıg ~ şık* gibi *tarıg, urug, ür ~ üyür ~ yür, künçit, arpa ~ abra* gibi tahıl ürünleri için kullanılmıştır. Sivil belgelerde *şıg*'ın *küri*'ye göre daha yaygın kullanıldığı dikkati çeker. Belgelere göre 10 *küri*'nin 1 *şıg*'a denk geldiği anlaşılmaktadır (Yamada 1971: 492). Ayrıca hem *şıg* hem de *küri*'nin arazi ve yer ölçü birimi olarak da kullanıldığı görülür.

Katı nesnelerden *käpäz* "pamuk" için kullanılan ağırlık ölçü birimi olarak Çince kökenli *täng ~ tang*'in kullanıldığı metinlerden anlaşılmaktadır.

Yine ağırlık birimi olarak geniş Türk coğrafyasında yaygın bir kullanım alanı olan Sogd kökenli *batman* terimi de Uygur metinlerinde, et, pamuk, darı, buğday, un için ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır. *Batman* ile birlikte Türkistan sahasındaki ölçü sistemi içinde, uzunluk için kullanılan *arşın* teriminin de önemli bir yeri vardır. Farsça kökenli bu terim İran ile olan ticarî ilişkiler neticesinde Sogdlar aracılığı ile Türk ölçü sistemine girmiştir. Ancak Eski Türkçe dönemi metinlerinde, yine sivil Uygur belgelerinde *arşın* terimine rastlanmamıştır.

Sogd kökenli bir başka ölçü birimi *batır* hem katı hem de sıvılar için kullanılmıştır. Bunun dışında altın ve gümüş için kullanılan Sogd kökenli *stır ~ satır* (ED 802a) birimi de Uygur sivil belgelerinde çokça geçmektedir. Ayrıca aslında bir para birimi olan *bakır*'ın (ED 317b) özellikle gümüş ve lal (yakut) için ağırlık ölçü birimi olarak kullanıldığı görülür.

Uygur belgelerinde adet (sayı) bildiren ölçü birimleri arasında *bag, iki baglıg, sıngar* "çiftin yarısı", *bir şong* "çift", *kat* "kat, tabaka" terimlerini sayabiliriz. Yukarıda verilen terimlerin sayısının, metinler üzerine yapılacak detaylı taramalarla daha da artacağı muhakkaktır.

Köktürk çağında Türk-Runik yazılı metinlerde, konuların sınırlı çerçevesi dolayısıyla metrik sistemle ilişkili fazla terim geçmemektedir. Öte yandan yazıtlarda nesnelerin nicelik bakımında ölçülendirilmesinde, doğaya ait herhangi bir unsurdan yararlanılarak, benzetmeye dayalı olarak deyim aktarması (metafor) yoluyla dile getirilen anlatım biçimleri bulunmaktadır. Konuyla ilgili taramalarım esnasında, değerli hocam Prof.Dr. Sema Barutcu Özönder'in dikkat çektiği Költigin yazıtında geçen:

- ***süŋüg batımı karıg*** *söküpen kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız* "Mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık" (KT D35, BK D26-27).

cümlesindeki *süŋüg batımı karıg* ibaresinde karın derinliğinin ölçümünde doğadan bir nesne, *süŋüg*'ün "mızrak" birim olarak kullanımı ilgi çekicidir.

Yine Tonyukuk yazıtında geçen:

- *az yir yolı anı birle (?)... ermiş bir* ***at oruukı*** *ermiş* "Az ülkesi yolu Anı ırmağı boyunca imiş (ancak) bir atın geçebileceği kadar imiş" (Ton. D 24).

buradaki *at oruukı* ibaresinde, yolun genişliğinin ölçümünde birim olarak "bir atın geçebileceği genişlikte" metaforuna dayanılmıştır.

Doğadaki nesnelerden yararlanılarak ufkî (yatay) mesafelerin ölçümünde birim olarak *ıgaç ~ yıgaç* "ağaç" kelimesinin de kullanıldığı görülür. Özellikle mesafe ölçümlerinde, yaklaşık 5 kilometrelik (bir fersah) uzaklık için *ıgaç* bir birim olarak kullanılmıştır (ED 79b). Kâşgarlı Mahmut'un *Divan*'ında *bir yıgaç yer* "bir fersah yer" anlamında *yıgaç* "fersah, eski bir yer ölçüsü" (DLT III, 8) olarak geçmektedir.

Yine Eski Türkçe metinlerde, sayısal açıdan çokluğa işaret eden doğaya ait bir takım somut nesnelerle benzetmeye dayalı metaforik anlatımla yapılan ölçülendirme örnekleri de geçmektedir. Hsüen Tsang Biyografisinde geçen:

- *kıdıgıŋa tegi yadıltukda ötrü ançata* ***kum sanı*** *uluşlar balıklar tüzü üleşdiler* "kıyısına kadar yayıldıktan sonra bunun üzerine kum sayısınca (sayısız) ülkeler, şehirler(in) tamamını paylaştılar" (HtPar 154 (1b) 544 (21).
- *ügüzdeki* ***kum sanınça*** *erdini bermiş buyan yme aŋar yetmez* "nehirdeki kum sayısınca (sayısız) mücevher, sevap vermiş yine (de) ona yetmez" (HtPar 166 (7b) 863 (11)-864 (12).
- *altmış iki kotı sanı gang ögüz içinteki* ***kum sanınça*** *bodisvtlar atın atayu tapınu..* "62 koti kadar Ganj ırmağı içindeki kum sayısınca (sayısız) bodisavatlar adını anmağa...".

cümlelerinde nesnelerin sayıca çokluğu, *kum* metaforu ile kıyaslanarak ölçülendirilmiştir.

Eski Türkçenin bazı gramatikal öğelerinin de ölçü fonksiyonuna hizmet ettiği dikkati çeker. Örneğin *yeti tutum talkan* "bir avuç un" (HtPar 134,1), *bir tutum krüç* "bir avuç pirinç" (Heil II, 2, 85) gibi yapılarda, bir tamlayan grubu içinde, tamlanan nesnenin ölçü bakımından nitelenmesini görüyoruz. *Tutum* "avuç, tutam" (ED 457a), *tut-* fiilinden *-(X)m* fiilden isim yapım ekiyle türetilmiş bir şekildir (Erdal 1991-I : 297). *Tutum* gibi *bir orum ot, bir ekim yer, bir yugrum un, bir kuçam neŋ* şeklinde tamlamalı yapılar içinde gözüken -

(X)m ekiyle türetilmiş *orum* (ED 231b), *ekim* (ED 108b), *yugrum* (ED 905b), *kuçam* (ED 591b) kelimelerinin de ölçüm işlevinde kullanıldıkları dikkati çekiyor. M. Erdal, *-(X)m* ekinin üç temel işlevi arasında ölçü bildiren kelime yapma işlevini de saymaktadır (1991-I: 291).

Eski Türkçe metinlerde antropometrik ölçülendirmede mesafe veya uzunluk ölçmede karşımıza çıkan Türkçe kökenli *adak* "ayak" (ED 45a-b), *kol* "kol" (ED 614b-615a), *maŋ* "adım" (ED 766b), *erŋek* "parmak" (ED 234b), *çigin* "dirsek" (ED 415b), *kulaç* (ED 618a-b, TMEN 1502), *karı* (ED 644b-645a, TMEN 1477), bunun yanında Çince kökenli *çıg* "ayak" (ED 404b2, TMEN 1155), *tsun* "parmak" (ED 555b) birimleri izafî ölçümler için metinlerde bir arada geçmektedir. Ayrıca metinlerde geçen bazı ibarelerden ölçü birimlerinin sayısal değerleri ve birbirine olan denklikleri konusunda da bazı ipuçları bulabilmek mümkündür.

Mesafe ve yükseklik için *maŋ* "adım" ve *çıg* "ayak" birimlerinin kullanımına Hsüen Tsang Biyografisinde geçen şu cümleleri örnek verebiliriz:

- *bo vrhar... iki yüz* ***maŋ*** *yerde sekiz on* ***çıg*** *ediz* "Bu tapınak, iki yüz *adım* yerde seksen *ayak* yüksekliğinde.." (HtPek 29a) 754-755.
- *seŋremniŋ tagdın buluŋınta* ***üç yüz çıg*** *ediz vrhar ol* "Manastırın kuzey yönünde üç yüz *ayak* yüksekliğinde bir tapınak vardır" (HtPek 29b) 746-748.
- *tört yıŋak yetirer* ***maŋ*** *turkı yerte ediz lanhan tartmış ol* "Dört bir tarafa... yedişer *adım* uzaklığa yüksek bir parmaklık çektiler" (HtPer 7(113a) 899-901.

Yine Türkçe *adak* "ayak" kelimesi de uzunluk için ölçü birimi olarak Uygur metinlerinde geçmektedir:

- *iki* ***adak*** *uul aldın...* "iki *ayak* tabanı altından..." (Zieme-Kara 358-360)
- *iki kol orunı başı iki* ***adak*** *orunı birlä bişägü...* "iki kol yeri başı, iki *ayak* yeri ile beşi birlikte..." (Zieme-Kara 908-909).

Uygur metinlerinde antropometrik ölçü birimi olarak kullanılan Türkçe *adak* "ayak" yanında, Çince kökenli *çıg* "yaklaşık 35 cm. olan bir Çin ayak ölçüsü" (< Çin. *ch'ih*) da geçmektedir. Yine Çince kökenli "parmak" anlamındaki bir başka uzunluk birimi *tsun* (< Çin. *ts'un*) da metinlerde kullanılmaktadır. Yine Hsüen Tsang Biyografisinden aldığımız örnek cümlede *çıg ve tsun* birimlerinin kullanılışı şu şekildedir:

- *iziŋ teriŋi bir* ***tsun*** *artok uzunı beş* ***çıg*** *iki* ***tsun*** *keŋi tört* ***çıg*** *bir* ***tsun*** "izin derinliği bir *parmaktan* fazla olup uzunluğu beş *ayak* iki *parmak*, genişliği ise dört *ayak* bir *parmaktır*" (HtPer 11 (102a) 975-976.

Metrik birim olarak 1 *çıg*, 10 *tsun*'a denk gelmektedir (Arat 1991: 383).

Kâşgarlı Mahmut, *Divan*'ında *çıg*'ı "Bir Türk arşınıdır, Arap arşınının üçte ikisi kadardır, Göçebeler bununla bez ölçer" (DLT III, 128) şeklinde detaylı bir tanımla vererek, Türklerde özellikle göçebeler arasında kullanıldığına işaret etmiştir. *Divan*'da ayrıca *çıg* isminden türetilmiş fiil şekilleri de vardır: *çıgla-* "Türk arşını ile ölçmek" (DLT III 296), *çıglan-* "ölçülmek" (DLT III 198), *çıglat-* "uzunluk ölçtürmek" (DLT II 345).

Kelime eski Uygur sivil belgelerinde kumaş (böz) için kullanılan bir uzunluk ölçü birimi olarak da dikkati çekiyor. *Çıg*'ın metrik değeri 25-40 cm. arasında değişen miktarlardadır (Raschmann 1995: 212).

- *barsta bir säkiz tiştäki otuz* ***çıg*** *böz* "...Pars (yılında) bir sekiz (tarak sıklıkta, genişlikte) otuz *ayak* (çıg) pamuklu kumaş" [Raschmann 136 (52_{5-6}), U 6166+U6112].

Burada geçen *bir säkiz tiştäki otuz çıg böz* ibaresinde, *säkiz tişteki*, kumaşın kalitesini ve genişliğini, *Otuz çıg* verisi ise istenen kumaşın uzunluğunu ifade etmektedir.

Yine bir başka belgede;

- *böznıng yitizi kiŋi on* ***çigin****: çıg üzä altı ygrmi* ***çıg*** *bolur: azu ygrmi* ***çigin****: çıg üzä iki kırk* ***çıg*** *bolur* "kumaşın eni on *dirsek*, *çıg* ile (çıg birimi üzerinden) on altı *ayak* (çıg) olur, veya 20 dirsek, *ayak* (çıg) ile 32 *ayak* olur" [Raschmann 110 (8), U 2476 (T II 603) + Kr. 29/13 +Kr. 30/4 +Kr. 30/19 + Kr 29/15 + Kr 30/13].

Bu metinde ise pamuklu kumaşın uzunluğu 10 dirsek (çigin), 16 ayak (çıg) ya da 20 dirsek (çigin) 32 ayak (çıg) şeklinde geçmektedir. Buna göre 10 dirseğin (*çigin*) 16 ayağa (*çıg*) eşit olduğunu, yine 20 dirseğin de 32'i ayağa denk geldiğini görüyoruz. Burada Türkçe ve Çince birimler arasındaki denklik dikkati çekiyor. Bu 10 dirsek (çigin) veya 16 ayak (*çıg* < Çin chi "fuβ") yaklaşık 4,8 m'ye (Çin chi (> çıg) = 1/3 m)'ye denk gelir (Raschmann 1995: 43-44).

Vücut organlarından ölçü birimi olarak kullanılan parmak için Çince *tsun* yanında Türkçe *erŋek* "parmak" de metinlerde uzunluk ölçümünde birim olarak geçmektedir:

- *ol ok ögüz kıdıgında bir bere ediz temirlig sögüt ol altı yigirmi* ***erŋek*** *uzunı temirlig tikenleri ol* "O ırmak kıyısında bir mil (bere) yüksekliğinde

bir demir ağaç vardır. *On altı parmak uzunluğunda* demirli dikenleri var" (Bang-Arat 1934: 64-66).

- *Ögüznüŋ tübinde altırar yigirmi* ***eŋek*** *turkı temirlig sıŋların tikenli... töşemiş teg ol* "ırmağın dibinde *on altışar parmak uzunluğunda* demirli şişler ile dikenliler döşenmiş gibidir" (Bang-Arat 1934: 50-52).

Uzunluk için kullanılan bir başka Türkçe ölçü birimi *kulaç*'tır (ED 618a-b, TMEN 1502). Antropometrik terimlerden biri olarak *kulaç*, aslî şekli birleşik olan *kol+aç*, iki tarafa açılmış kolların parmak uçları arasındaki mesafeye denk gelmektedir.

Eski Uygur sivil belgelerinde *kulaç*, uzunluk birimi olarak pamuklu kumaşların ölçümünde kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde geçtiği birkaç yerde de bez için kullanıldığı dikkati çekmektedir:

- *...**kulaç** böz...* "bir *kulaç* pamuklu kumaş" [Ch/U7373 (T II D354), Raschmann 145 (68_8)].
- *muntakı bir **kulaç** inlig böz kılgu ol* "..buradaki bir *kulaç* genişliğinde pamuklu kumaş yaptı" [Kr. II 30/15 +29/12 +29/33, Raschmann 169 (97_2)].

İslâm öncesi ve sonrası Türk ölçü sisteminde yaygın bir kullanım alanı olan Türkçe *karı* (ED 644b-645a, TMEN 1477) terimi, Uygur sahasında, özellikle *böz*'ün ölçümü için kullanılan bir uzunluk birimi olarak geçmektedir. Antropometrik bir birim olarak *karı* dirsekten parmak uçlarına kadar olan mesafedir. Rus bilim adamı A.V. Dıbo'nun *karı* ölçü biriminin İç ve Orta Asya'daki işlevi ve yaygın kullanımı konusunda önemli bir çalışması bulunmaktadır[2]. *Karı*nın bir ölçü birimi olarak metrik değerinin tam tespitinde bazı problemler vardır. Dybo, yazısında *karı* için 45 cm. ile 3 m. arasında değişen ölçü miktarları vermektedir. Bununla birlikte normalde 45-50 cm.lik bir uzunluğa denk gelen *karı* ölçüsünün bölgelere göre farklılaşan oranları dikkat çekmektedir. Uygur sivil belgelerinde *karı*, böz için kullanılan bir uzunluk ölçüsü olarak geçmektedir (Raschmann 1995: 45-46). Bu birimi belgelerde *yiti karı böz, yarım karı böz, bir yarım karı böz veya üç karı böz* şeklinde tespit edebiliyoruz:

- *yüz iki baglık uzun **karıta** böz alıp şuikü ögän üzä suvaklıg surya birle ülüşlüg manga tägär...* "Yüz tane çift bağlı uzun *karı*da (ölçüde) pamuklu kumaş alıp Şuikü nehri üstündeki sulama kanalı Surya ile hisseli bana ait..." [Yamada $Sa10_{2-3}$, TM 224, D168, U5238, USp.13, JW 2.11, Raschmann 115 (14)].

2 A.V. Dıbo, "K istorii Traditsionnıx Antropometriçeskix Terminov (Sredneaziatskaya Mera Dlini Karı i. dr.)", *Sovetskaya Tyurkologiya*, No.1, Moskova 1989, 71-79.

- *yana yiti **karı** böz lükçüng-lük-kä ...* "yine yedi *karı* pamuklu kumaş Lükçünklüye..." [JW 4.3_{35-36}, T II D360, USp.91, Clark 125, Raschmann 123 (27)].
- *on ikirär **karı** tonluk böz köni birür mn...* "On ikişer *karı* elbiselik pamuklu kumaşı doğrudan vereceğim" [T III D 279 (183/34), Raschmann 149 (75)].

Bu bildiride anahatlarıyla üzerinde durduğumuz Eski Türk ölçü sistemi üzerinde yapılacak filolojik çalışmalarda, ölçü birimlerinin geçmişten bugüne olan uzantılarının belirlenmesinde, modern Türklük alanının da göz önünde tutulması yararlı olacaktır.

Kaynaklar

ARAT, R.R., (1991). *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ATAN, Turhan, (1990). *Türk Gümrük Tarihi I. Cilt, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

BANG, W., R.R. ARAT, (1934). "Türlü Cehennemler üzerine Uygurca parçalar", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, 251-263.

CLARK, V. Larry, (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)*. Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, X+488+3p. University Microfilms International, Ann Arbor (Michigan) § London.

CLAUSON, Sir Gerard, (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

DAVİDOVİÇ, A., (1970). *Materialı po Metrologii Srednevekovoi Srednei Azii*, Moskova.

DIBO, A.V. (1989). "K istorii Traditsionnıx Antropometriçeskix Terminov (Sredneaziatskaya Mera Dlini Karı i. dr.)", *Sovetskaya Tyurkologiya*, No.1, Moskova 71-79.

DOERFER, G., (1963-75). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden.

ED: Bkz. CLAUSON (1972).

ERDAL, Marcel, (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden.

GABAIN, Annemarie von, (1973). *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850-1250)*, Wiesbaden.

GILES, H.A., *Chinese-English Dictionary*, London 1912.

HINZ. Walter, (1955). *Islamische Masse und Gewichte Umgerechnet ins metrische System*, Leiden.

Ht: *Hsüen Tsang Biyografisi*, bkz. RÖHBORN 1991, 1996, 2001.

İNALCIK, Halil, (1983). "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, C. 15, 311-348.

İZGİ, Özkan, (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.

JINGWEI, Li, (1994). *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu.* Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı, Ürümçi.

JW: Bkz. JINGWEİ.

RADLOFF, W., (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben,* Leningrad, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprit: Biblio Verlag, Osnabrück 1972).

RASCHMANN, Simone-Christiane, (1995). *Baumwolle im türkischen Zentralasien,* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 44, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden.

RÖHBORN, Klaus, (1991). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie, VII.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 34,3), Wiesbaden.

---, (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie. VIII.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 34,5), Wiesbaden.

---, M. ÖLMEZ, (2001). *Xuanzangs Leben und Werk, Die alttürkische Xuanzang-Biographie III,* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 34,7), Wiesbaden.

TEKİN, Talat, (1988). *Orhon Yazıtları,* Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

---, (1994). *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara.

TMEN: Bkz. DOERFER.

USp.: Bkz. RADLOFF.

YAMADA, N. (1971). "Four notes on several names for weights and measures in Uighur documents", In: L. Liget (ed.), *Studia Turcica,* Budapest, 491-498.

---, (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte.* Hrsg. von Juten ODA, Peter ZIEME, Hiroshi UMERA und Takao MORİYASU. 1-3. Osaka.

ZIEME, P., G. KARA, (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in Uigurischer Übersetzung,* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mustafa Canpolat Armağanı
A. Ata, M. Ölmez, Ankara 2003: 205-211

Köl Tigin Yazıtındaki Bir Cümlenin Analizi

Osman Fikri Sertkaya
(İstanbul)

Göktürk yazısının Vilhelm Thomsen tarafından 25 Kasım 1893'te çözülerek 15 Aralık 1893'te ilim âlemine ilân edilmesi üzerinden yaklaşık 110 yıl geçti. Yazıtların Wilhelm Thomsen ile Vilhelm Radloff tarafından yapılan ilk yayımlarından bu güne kadar metinlerin okunup yayımlanması birçok ilim adamı tarafından yapıldı. Bu yayımlarda her seferinde bir öncekinde karanlıkta olan bir nokta veya noktalar aydınlatıldı, bazan düzeltme amacıyla doğru okunan metin yanlışa çevirildi, bazan da bir önceki naşirin veya naşirlerin görüşlerine sahip çıkıldı. Bütün bunların yanında Türk dili araştırmalarının ilerlemesi, dolayısıyla yeni karşılaştırma malzemelerinin elde edilmesi ile yazıtlardaki cümleleri yeniden değerlendirmek imkânı doğdu.

Benim yeniden değerlendirmesini yapmak istediğim cümle Köl Tigin'in ölümü münasebeti ile onun yog törenine katılan kişilerin sıralandığı listenin bir cümlesidir. Köl Tigin yazıtının Kuzey yüzünün 12. satırında bulunan cümlenin orijinal metni şudur:

: 𐰇𐰃𐰚 𐰋𐰍𐰢𐰇𐰚 : 𐰃𐰺𐰍𐰚𐰃 : 𐰇𐱅𐰾𐰋 : 𐰋𐰋𐰍𐰍𐰋 : 𐰉𐰚𐰇𐰚 : 𐰃𐰾𐰍𐰚 : 𐰇𐰃𐰾𐰍𐰢𐰇 : 𐰃𐰺𐰚 : 𐰇𐰍𐰋

Cümlenin transkripsiyonunu şöyle yapabiliriz: *ḳur(ı)ya : kün : b(a)ts(ı)ḳd(a)ḳı : soġd : b(e)rç(i)k(e)r : buḳ(a)r(a)ḳ ul(u)s : bod(u)nda : n(e)k s(e)n̂gün :oġ(u)l t(a)rḳ(a)n : k(e)lti :*

Bu cümle 1895'te Wilhelm Radloff tarafından Kiril harfleri ile *курыja күн батышыкдакы соŋат бäрчилäр үч кырк улус будунда Нäңсäңүн оглы маркан кäлтмu* [= *kurıya kün batısıkdakı sogat berçiler üç kırk ulus budunda Neŋseŋün oglı tarkan kelti* (OFS)] şeklinde transkripsiyonlanarak Almancaya "... von rückwärts, d. h. von den im Westen lebenden drei und vierzig Völkerschaften sind die Söhne des Nängsängün und Tarchane als Geschenkebringer gekommen" şeklinde çevirilmiştir.[1]

Vilhelm Thomsen ise 1896'da cümleyi; *qurʸja kün bᵃtʸsʸqdᵃqy soγd*

[1] W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei,* (Erste Lieferung), St. Petersburg, 1895, s. 29.